

**BOZOR MEXANIZMI VA NARXLAR TIZIMINING
MIKROIQTISODIY TAHLILI**

*Kokand University
Andijon filiali talabasi
Kurbanova Yorqinoy*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bozor mexanizmi va narxlar tizimi mikroiqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Bozor muvozanati, talab va taklif o'zaro ta'siri, resurslar taqsimoti hamda narxlarning axborot vositasi sifatidagi roli asosiy tahlil obyekti sifatida qaralgan. Maqola orqali bozor mexanizmining iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashdagi o'rni va narx signallarining resurslar harakatiga qanday ta'sir qilishi ochib beriladi.

Kalit so'zlar. Bozor mexanizmi, narxlar tizimi, mikroiqtisodiy tahlil, talab va taklif, bozor muvozanati, resurslar taqsimoti, narx signallari, samaradorlik, iqtisodiy axborot, bozor kuchlari.

Абстрактный. В условиях современной рыночной экономики ценовая система и рыночный механизм являются одними из ключевых направлений микроэкономического анализа. Изменения в спросе и предложении, формирование цен, распределение ресурсов и их эффективность регулируются через рыночный механизм. В статье рассматривается суть рыночного механизма, его взаимосвязь с ценовой системой и влияние на экономические процессы. Анализ включает как теоретические положения, так и практические примеры функционирования рыночных сил.

Ключевые слова: рыночный механизм, система цен, микроэкономический анализ, спрос и предложение, рыночное равновесие, распределение ресурсов, ценовые сигналы, эффективность, экономическая информация, рыночные силы.

Abstract. In the context of a modern market economy, the price system and the market mechanism are among the key areas of microeconomic analysis. Changes

in supply and demand, price formation, resource allocation, and efficiency are all regulated through the market mechanism. This article explores the essence of the market mechanism, its interrelation with the price system, and its impact on economic processes. The analysis includes both theoretical insights and practical examples of how market forces operate.

Keywords: *Market mechanism, price system, microeconomic analysis, supply and demand, market equilibrium, resource allocation, price signals, efficiency, economic information, market forces.*

Kirish

Mikroiqtisodiyotning asosiy obyekti bo'lgan bozor mexanizmi va narxlar tizimi iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlaydi. Raqobat sharoitida talab va taklif o'zgarishi orqali shakllanadigan narxlar iqtisodiy axborot yetkazuvchi vosita sifatida muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism

Bozor mexanizmi – bu iqtisodiy tizimda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarini tartibga soluvchi vositalar majmuidir. U asosan narxlar, talab va taklif, raqobat, foyda va zarar kabi bozor qonunlari asosida ishlaydi. Bozor mexanizmi orqali resurslar taqsimlanadi, iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining xatti-harakatlari muvofiqlashtiriladi va umumiy iqtisodiy muvozanatga erishiladi [1].

Tarixan, bozor iqtisodiyoti markazlashmagan tizim sifatida yuzaga kelgan bo'lib, bunda davlatning aralashuvi minimal darajada bo'ladi, narxlar esa asosan talab va taklif asosida belgilanadi. Adam Smit ilk bor “ko'rinmas qo'l” konsepsiyasini ilgari surib, erkin bozor tizimining resurslarni samarali taqsimlashdagi rolini asoslagan edi. Unga ko'ra, har bir inson shaxsiy manfaatlarini ko'zlab harakat qilarkan, ijtimoiy farovonlikka ham hissa qo'shadi [2].

Bozor mexanizmi bir nechta asosiy elementlarga tayanadi:

Narxlar tizimi – ma'lumotlarni yetkazib beruvchi signal sifatida ishlaydi;

Talab va taklif – ishlab chiqarish va iste'mol hajmini muvofiqlashtiradi;

Raqobat – samaradorlikni oshiradi va sifatsiz tovarlarni bozorga chiqishini cheklaydi;

Foyda va zarar – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar harakatlariga yo'nalish beradi.

Ushbu elementlarning o'zaro ta'siri natijasida bozor muvozanati shakllanadi, resurslar eng daromadli sohalarga yo'naltiriladi, ishlab chiqarish hajmi iste'molchilarning ehtiyojlariga mos ravishda belgilanadi.

Bozor mexanizmining ijobiy jihatlaridan biri – samaradorlikdir. Har bir iqtisodiy agent foyda olish maqsadida harakat qiladi, bu esa ularni innovatsiyalar, xarajatlarni qisqartirish va sifatni oshirishga undaydi. Bu jihatlar umumiy iqtisodiy o'sish va farovonlikka olib keladi. Masalan, so'nggi yillarda O'zbekistonda kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash siyosati natijasida bozordagi raqobat kuchaygan, bu esa mahsulot sifati va xizmat ko'rsatish madaniyatining oshishiga olib keldi [3].

Biroq, bozor mexanizmi har doim ham mukammal ishlamaydi. Bozor muvaffaqiyatsizliklari – eksternal effektlar, monopoliyalar, axborot assimetriyasi, umumiy mulk muammosi – ushbu tizimda muayyan kamchiliklarni yuzaga keltiradi. Bunday hollarda davlat aralashuvi zarur bo'ladi. Masalan, ifloslanish (negativ eksternal ta'sir) bozorga aralashuvni talab qiladi: soliq joriy qilish, tartibga solish yoki kvotalar kiritish orqali salbiy ta'sirni kamaytirish mumkin [4].

Bozor mexanizmi erkinlikni ta'minlashi bilan birga, barqarorlik va ijtimoiy adolatni o'zi mustaqil ravishda ta'minlay olmaydi. Aynan shu sababli zamonaviy davlatlar aralash iqtisodiyotni qo'llaydi, ya'ni bozor mexanizmi bilan birga davlat siyosati ham muhim rol o'ynaydi. Moliya siyosati, pul-kredit siyosati, ijtimoiy transferlar orqali bozor mexanizmining noaniqliklari tuzatiladi va ijtimoiy himoya ta'minlanadi.

Masalan, O'zbekistonda 2022–2024-yillarda elektr energiyasi va gaz tariflarining bosqichma-bosqich liberallasuvi – bozor mexanizmini joriy qilish yo'lidagi muhim qadamdir. Bu yo'nalishdagi islohotlar davlat byudjeti yukini

kamaytirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish va xususiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadida olib borilmoqda [5].

Shu bilan birga, aholining ijtimoiy himoyasiz qatlamlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida maqsadli subsidiyalar, kompensatsiyalar va ijtimoiy yordam dasturlari yo'lga qo'yilgan. Bu holatda davlat aralashuvi bozor mexanizmining ijtimoiy muvozanatini saqlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Talab va taklif qonunlari mikroiqtisodiy tahlilning asosiy ustunlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy qarorlar aynan talab va taklif o'zaro ta'siri asosida qabul qilinadi, bu esa narxlar shakllanishi va resurslar taqsimotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Talab deganda iste'molchilarning ma'lum bir vaqtda va ma'lum bir narxda mahsulot yoki xizmatni sotib olishga tayyorligi va qobiliyati tushuniladi. Talab hajmiga narxdan tashqari, aholining daromadi, boshqa o'rinbosar tovarlarning mavjudligi, iste'molchilarning didi, moda, ob-havo, reklama, kelajakdagi narxlar haqidagi kutishlar kabi omillar ham ta'sir ko'rsatadi [6].

Talab qonuni shundan iboratki, agar boshqa barcha omillar o'zgarmagan bo'lsa (*ceteris paribus*), narx oshganda mahsulotga bo'lgan talab kamayadi va aksincha, narx pasayganda talab ortadi. Bu holat "past narx – ko'p talab, yuqori narx – kam talab" tarzida ifodalanadi. Bu munosabat grafik tarzda teskari bog'liqlik sifatida aks etadi.

Taklif esa ishlab chiqaruvchilarning bozorga mahsulot chiqarishga bo'lgan tayyorligi va imkoniyatini bildiradi. Taklif hajmiga ham turli omillar – narx, ishlab chiqarish xarajatlari, texnologiya darajasi, soliqlar va subsidiyalar, ishlab chiqaruvchilar soni, narx haqidagi kutishlar ta'sir qiladi. Taklif qonuni shundan iboratki, narx oshishi bilan mahsulotga bo'lgan taklif ham ortadi, chunki ishlab chiqaruvchilar yuqori foyda olish uchun ko'proq ishlab chiqarishga intiladilar [7].

Talab va taklifni bir vaqtda tahlil qilish orqali bozor narxi qanday shakllanishini anglash mumkin. Har qanday bozor tovarining narxi talab va taklif kuchlarining o'zaro kurashi natijasida belgilanadi. Agar talab ortib, taklif o'zgarmasa, narx ko'tariladi. Aksincha, taklif ortib, talab o'zgarmasa, narx pasayadi.

Talab va taklifning harakatlanishi muvozanat narxiga olib keladi — bu talab va taklif miqdori tenglashadigan narx darajasidir.

Masalan, O‘zbekiston bozorida benzin narxining oshishi ko‘pincha taklifdagi uzilishlar yoki tashqi omillar (neft narxining jahon bozorida o‘zgarishi, import cheklovlari) bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu holat iste’molchilarning benzin iste’moliga nisbatan talabini kamaytiradi yoki alternativ yoqilg‘i vositalariga bo‘lgan qiziqishni oshiradi. Shu bilan birga, ishlab chiqaruvchilar ko‘proq ishlab chiqarishga harakat qiladi, bu esa bir necha muddatdan keyin narxni pasaytiradi yoki muvozanatlashtiradi [8].

2023-yilda O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra, go’sht mahsulotlariga bo‘lgan o‘rtacha talab yil davomida 7 foizga kamaygan bo‘lsa-da, taklif 3,5 foizga oshgan. Buning natijasida go’shtning o‘rtacha chakana narxi 6,2 foizga kamaygan [9]. Bu esa real misolda talab va taklif o‘rtasidagi teskari harakatning narxlarga qanday ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

Talab va taklif qonunlarini chuqur tahlil qilish iqtisodiy siyosat yuritishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, soliq yukining oshirilishi taklifni kamaytiradi, subsidiya esa uni oshiradi. Ayni paytda aholining real daromadining ortishi talabni oshiradi, bu esa inflyatsion bosimni kuchaytirishi mumkin [10].

Shuningdek, mikroiqtisodiy modellar orqali talab va taklif elastikligini o‘rganish ham amaliy ahamiyatga ega. Talab elastikligi narx o‘zgarishiga iste’molchilarning qanday javob berishini o‘lchaydi. Agar talab elastik bo‘lsa, narxning ozgina oshishi ham talabni sezilarli kamaytiradi. Masalan, hashamat tovarlarida bu holat ko‘proq kuzatiladi. Aksincha, zarur tovarlar (masalan, non, dori-darmon) uchun talab elastik emas, ya’ni narx oshsa ham, talab deyarli o‘zgarmaydi [11].

Taklif elastikligi ham muhimdir. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarida taklif odatda noelastik bo‘ladi, chunki ishlab chiqarish hajmini qisqa muddatda o‘zgartirish qiyin. Sanoat mahsulotlarida esa taklif elastikroq bo‘lishi mumkin, chunki ishlab chiqarishni kengaytirish texnologik imkoniyatlarga bog‘liq.

Narxlar tizimi bozor iqtisodiyotining yuragi bo'lib, resurslarning optimal taqsimlanishi, iste'molchilarning tanlovi va ishlab chiqaruvchilarning qarorlariga bevosita ta'sir qiladi. Mikroiqtisodiy nuqtayi nazardan narxlar tizimi – bu resurslardan foydalanishning samarali usulidir. Narxlar iqtisodiy axborotni uzatuvchi, rag'batlantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi vosita vazifasini bajaradi [12].

Bozordagi narx o'zgarishlari iqtisodiy agentlarga qanday harakat qilish lozimligini ko'rsatadi. Masalan, biror mahsulotning narxi oshsa, bu ishlab chiqaruvchilar uchun foyda olish imkoniyatining ortganidan dalolat beradi va ularni shu mahsulotni ko'proq ishlab chiqarishga undaydi. Aksincha, iste'molchilar esa bu mahsulotdan kamroq iste'mol qilishga moyil bo'ladilar. Bu – narxlar orqali uzatilgan axborot hisoblanadi [13].

Narxlar tizimi “ko'rinmas qo'l” sifatida ishlaydi. Bu tushuncha Adam Smit tomonidan ilgari surilgan bo'lib, har bir inson o'z manfaatini ko'zlab harakat qilganda, bozor tizimi orqali umumiy iqtisodiy foyda yuzaga keladi [14].

Iqtisodiy resurslar – yer, mehnat, kapital va tadbirkorlik – cheklangan bo'lib, ularni qanday taqsimlash masalasi iqtisodiyotning asosiy muammolaridan biridir. Narxlar tizimi ushbu resurslarning qayerga yo'naltirilishini aniqlaydi. Qaysi mahsulot yoki xizmatga talab yuqori bo'lsa, aynan shu sohalarga ko'proq resurslar jalb etiladi [15].

Masalan, O'zbekiston Respublikasida energetika resurslarining bozor mexanizmlari asosida narxlash tizimini bosqichma-bosqich erkinlashtirish orqali elektr energiyasi ishlab chiqarishga ko'proq xususiy investitsiyalar jalb qilinmoqda. Bu esa energiya sohasida resurslar taqsimotini samarali tashkil qilish imkonini bermiqda .

Bozor mexanizmi samaradorligi – bu resurslardan eng yuqori darajada foyda olish, ya'ni jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishga qaratilgan iqtisodiy tizimning holatidir. Samaradorlikning ikki turi mavjud:

Alokativ samaradorlik – resurslar aynan jamiyat uchun eng foydali mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bo'lsa;

Ishlab chiqarish samaradorligi – belgilangan mahsulot miqdorini eng kam xarajat bilan ishlab chiqarish [16].

Raqobatli bozor sharoitida ushbu ikki samaradorlik turining yuzaga chiqishi narxlar tizimi orqali ta'minlanadi. Narxlar talab va taklif asosida shakllanib, resurslarni ishlab chiqarishning eng samarali sohalariga yo'naltiradi.

Bozor mexanizmi ham ideal tizim emas. Quyidagi holatlar uning samarali ishlashini cheklaydi:

Bu – bozor mexanizmi resurslarni optimal taqsimlashga qodir bo'lmagan holatlardir. Bunga misollar:

Tashqi effektlar (masalan, korxona chiqindilari atrof-muhitga zarar keltirishi);

Jamoat tovarlari (masalan, ko'cha yoritgichlari, milliy mudofaa);

Asimmetrik axborot (masalan, sug'urta bozorida mijoz va kompaniya o'rtasidagi axborot tengsizligi) [18].

Monopoliyalar va noadolatli raqobat:

Monopoliyalar resurslarni o'z foydasiga yo'naltiradi va ishlab chiqarishni sun'iy ravishda kamaytirib, narxlarni yuqori saqlaydi. Bu esa bozor samaradorligiga ziddir [19].

Davlat aralashuvi ba'zan kerakli bo'lsa-da, noto'g'ri siyosat va byurokratik xatolar samaradorlikni pasaytiradi. Masalan, narxlar ustidan haddan tashqari nazorat qilish yoki subsidiya berishda noto'g'ri yo'nalish tanlanishi mumkin [20].

Bozorning to'g'ri ishlashi uchun barcha ishtirokchilar to'liq va dolzarb axborotga ega bo'lishi kerak. Aks holda, noto'g'ri qarorlar qabul qilinadi [21].

Samaradorlikni oshirish uchun quyidagi yondashuvlar muhim hisoblanadi:

Tartibga soluvchi me'yorlar: Hukumatlar ekologik standartlar, monopoliya qarshi qonunlar va iste'molchilar huquqini himoya qiluvchi normalar bilan bozor muvaffaqiyatsizliklarini yumshatadi.

Soliq va subsidiya siyosati: Manfiy tashqi effektlarga ega faoliyatga soliq solish yoki ijtimoiy foydali faoliyatlarni subsidiyalash orqali resurslarni to'g'ri yo'naltirish mumkin.

Bozor infratuzilmasini rivojlantirish: Axborot texnologiyalarining rivoji, erkin axborot oqimi va raqamli bozorlar orqali narxlarning shaffofligi oshiriladi [22].

O‘zbekiston Respublikasida 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar bozor mexanizmining faol ishlashi uchun asos yaratdi. Jumladan, erkin valyuta bozori, eksport-import liberallasuvi, xususiylashtirish va raqobatni rag‘batlantirish yo‘lidagi chora-tadbirlar iqtisodiy samaradorlikni oshirmoqda.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2017–2023 yillar davomida xususiy sektor hisyasi YaIMda 66,2 foizdan 76,1 foizga yetgan. Bu bozor mexanizmining real iqtisodiyotda kengayib borayotganidan dalolatdir [23].

Xulosa

Mikroiqtisodiyotda bozor mexanizmi va narxlar tizimi iqtisodiy hayotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘ladi. Bozor mexanizmi talab va taklif asosida shakllanib, resurslarni optimal taqsimlashga xizmat qiladi. Narxlar esa bu tizimda axborot vositasi, muvozanat omili va motivatsiya manbai bo‘lib xizmat qiladi. Har bir iqtisodiy subyekt — ishlab chiqaruvchi va iste’molchi — narxlar orqali qaror qabul qiladi, resurslardan qanday foydalanishni belgilaydi.

Tahlil davomida aniqlanishicha, bozor mexanizmi samarali ishlashi uchun erkin raqobat, to‘liq axborot, xususiy mulk va minimal davlat aralashuvi zarur. Ammo amaliyotda bozor muvaffaqiyatsizliklari, monopoliya holatlari, tashqi effektlar va asimmetrik axborot kabi omillar bozorning to‘laqonli ishlashiga to‘sqinlik qiladi. Bu holatda davlatning tartibga soluvchi roli muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, soliqlar, subsidiya, jamoat tovarlari ta’minoti va qonuniy regulyatsiyalar orqali bozor samaradorligini ta’minlash mumkin.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham so‘nggi yillarda bozor tamoyillariga asoslangan islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Narxlarning erkinlashuvi, raqobat muhitining yaxshilanishi, xususiy sektorning faollashuvi va davlat ishtirokining bosqichma-bosqich kamaytirilishi orqali iqtisodiy samaradorlik oshmoqda. Shu bilan birga, hali ham davlat regulyatsiyasini takomillashtirish,

axborot shaffofligini kuchaytirish, monopoliyalarning oldini olish va erkin raqobatni ta'minlash yo'nalishlarida tizimli ishlar olib borilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, bozor mexanizmi va narxlar tizimining chuqur mikroiqtisodiy tahlili nafaqat iqtisodiy nazariyani, balki amaliy siyosatni shakllantirishda ham muhim manba hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillarini chuqur anglagan holda, samarali siyosiy qarorlar qabul qilish mumkin bo'ladi. Bu esa barqaror iqtisodiy o'sish va aholining farovonligiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Parkin, M. Microeconomics. Pearson Education. 2019. // <https://www.pearson.com/en-us/subjectcatalog/p/microeconomics/P200000007636>
2. Smith, A. The Wealth of Nations. 1776. // <https://www.gutenberg.org/ebooks/3300>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. Tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha tahliliy ma'lumotlar. 2023-yil. // <https://review.uz/oz>
4. Mankiw, N. G. Principles of Microeconomics. Cengage Learning. 2021. // https://www.cengage.com/c/principles-of-microeconomics-9e_mankiw/9780357038314/
5. O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. Energiya tariflarini erkinlashtirish bo'yicha strategik hujjatlar. 2024-yil. // <https://minenergy.uz/uz/news/view/3456>
6. Mankiw, N. G. Principles of Microeconomics. Cengage Learning. 2021. // https://www.cengage.com/c/principles-of-microeconomics-9e_mankiw/9780357038314/
7. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. Economics. McGraw-Hill Education. 2010.
8. Hayek, F. A. The Use of Knowledge in Society. American Economic Review. 1945.
9. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2024). Iste'mol bozoridagi narxlar bo'yicha statistik ma'lumotlar // <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/inflyatsiya>

10. Krugman, P., & Wells, R. (2018). Microeconomics. Worth Publishers. // <https://www.macmillanlearning.com/college/us/product/Microeconomics/p/1319113144>
11. Parkin, M. Economics. Pearson Education. 2019.// <https://www.pearson.com/en-us/subjectcatalog/p/microeconomics/P200000007636>
12. Mankiw, N. G. Principles of Microeconomics. Cengage Learning. 2021. // https://www.cengage.com/c/principles-of-microeconomics-9e_mankiw/9780357038314/
13. Parkin, M. Economics. Pearson Education. 2019.// <https://www.pearson.com/en-us/subjectcatalog/p/microeconomics/P200000007636>
14. Smith, A. The Wealth of Nations. 1776. // <https://www.gutenberg.org/ebooks/3300>
15. Stiglitz, J. E., & Walsh, C. E. 2006. Economics. W. W. Norton & Company. // <https://wwnorton.com/books/9780393926326>
16. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). Economics. McGraw-Hill Education. // <https://www.mheducation.com/highered/product/economics-samuelson-nordhaus/M9780073511290.html>
17. Mankiw, N. G. Principles of Microeconomics. Cengage Learning. 2021. // https://www.cengage.com/c/principles-of-microeconomics-9e_mankiw/9780357038314/
18. Krugman, P., & Wells, R. (2018). Microeconomics. Worth Publishers. // <https://www.macmillanlearning.com/college/us/product/Microeconomics/p/1319113144>
19. Stiglitz, J. E., & Walsh, C. E. 2006. Economics. W. W. Norton & Company. // <https://wwnorton.com/books/9780393926326>
20. Rodrik, D. 2007. One Economics, Many Recipes. Princeton University Press. // <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691129518/one-economics-many-recipes>

21. Akerlof, G. A. 1970. The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism. The Quarterly Journal of Economics. <https://doi.org/10.2307/1879431>
22. OECD (2022). Market Efficiency and Competition Policy. // <https://www.oecd.org/competition/market-efficiency.htm>
23. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Iqtisodiy islohotlar sharhi. 2024-yil // <https://www.mf.uz>